

Nova autòpsia i estudi de la taula opistògrafa *IGUR III*, 1242

New Autopsy and Examination of the Opisthographic Table *IGUR III*, 1242

Sandra Muñoz Martínez*

Resum: *En aquest article s'ofereix una nova edició, producte d'una autòpsia recent d'una taula opistògrafa del Museo Lapidario Maffeiiano di Verona que conté un carmen epigraphicum bilingüe en grec i llatí. A més d'analitzar la peça, tant des de la perspectiva arqueològica com filològica, es mostren fotografies inèdites del revers de la taula.*

Abstract: *This article offers a new edition as a result of a recent autopsy of an opisthographic plaque of the Museo Lapidario Maffeiiano di Verona which contains a carmen epigraphicum bilingual in Greek and Latin. Aside from analysing the piece, both archeologically and philologically, there are shown unpublished photographs from the back side of the plaque.*

Paraules clau: *carmen, bilingüe, taula opistògrafa, edició*

Key words: *carmen, bilingual, opisthographic plaque, edition*

Introducció

Entre cinc peces que contenen elements iconogràfics, a la sala d'epigrafia grega del Museo Lapidario Maffeiiano di Verona s'hi troba una petita taula rectangular de marbre blanc que té una grandària de 13 cm × 42 cm × 2 cm. Es tracta de la taula opistògrafa que Moretti¹ va classificar com a *IGUR III*, 1242 i que conté, a

* Universitat de Barcelona. Aquesta publicació s'insereix en el projecte d'investigació del Ministerio de Ciencia e Innovación «Escritos para los dioses. Escritura y ritualidad en la península ibérica antigua», amb referència PID2019-105650GB-I00.

1. *IGUR III*, 1242 = L. MORETTI, *Inscriptiones Graecae Urbis Romae* (tomus III), Roma 1979, nr. 1242.

l'anvers, un *carmen* en grec (a l'esquerra) i un *titulus sepulcralis* en llatí (en prosa, a la dreta), i, al revers, un altre *titulus sepulcralis* en llatí (en prosa). Aquesta peça fou descoberta l'any 1715² al columbari d'una cripta sepulcral de la Vigna Moroni, a prop de la Porta Capena (Roma)³. Probablement és una de les inscripcions trobades en les excavacions dutes a terme per Ficoroni⁴. Va ser col·locada al museu del patrici florentí Pietro Andrea Andreini⁵, però l'any 1724 Francesco Bianchini va enviar la peça a Antonio Maria Salvini⁶, que residia a Verona. Aquell mateix any fou donada a Maffei i va ser col·locada al Museo Lapidario Maffeianno di Verona⁷, lloc on és actualment (inv. 567).

Pel que fa a l'estat en què es troba la peça (fig. 1), cal dir que està trencada pels seus extrems dret i esquerre i que aquest trencament afecta especialment la lectura de les primeres lletres de cada línia — llevat de l'última — del text grec i, menys greument, a la visibilitat de l'última lletra de la primera línia del text llatí de l'anvers. Els angles inferior esquerre i superior dret presenten esquerdes a causa d'una perforació que es va practicar sobre la placa, la qual cosa va fer que la peça es trenqués en tres parts⁸. Alhora, cal comentar que hi ha marques de claus al centre dels laterals de la placa i fins i tot es conserven restes d'òxid de l'objecte (més endavant tornaré a aquest assumpte). Aquestes esquerdes pràcticament no afecten la lectura de l'epígraf grec, sent els versos 5 i 6 els més damnificats. En tot cas, resulta curiós el fet que el primer editor del text, Gori (amb l'ajut de Salvini), ja indica que concretament l'inici d'aquests dos versos eren de difícil lectura⁹.

He vist personalment la peça i n'he fet l'autòpsia els dies 4 i 5 de setembre del 2019 amb l'assistència dels professors Alfredo Buonopane (Univr) i Manuel Ramírez Sánchez (ULPGC), amb el permís de Margherita Bolla (directora dels Musei Civici di Verona, que molt amablement va accedir a desmuntar la peça del seu lloc habitual per a permetre'ns-en fer millors fotografies) i l'ajut tècnic de Fabio Gardini (membre de l'equip tècnic de les seus dels museus). Convé comentar que actualment la pedra està trencada en quatre parts a causa de les esquerdes a la superfície, mentre que el 1979 estava segmentada en tres trossos, tal com mostren les fotografies de

2. D'acord amb http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?do=book&id_nr=&fo_antik=&fo_modern=&Bibliografia%5B%5D=&Testo=caedicia&boolTesto=AND&Testo2=hreste&bool=AND&ordinamento=id_nr&javasi=javascriptsi&se_foto=tutte&lang=it (30.11.2019).

3. Bianchini va deixar escrit (*apud CIL* V, 13877): *tabella marmorea columbarii utraque facie inscripta. Die ... Sept. 1715 compravi tabulam... repertam in cryptis sepulcralibus villae moroniae ad portam Capenam: affixa fuerat loculamento, in quo ollae cinerariae.*

4. Per a més informació, cf. F. FICORONI, *La bolla d'oro*, Roma 1732. És menester recordar que aquesta inscripció no pertany al grup d'epígrafs del columbari dels esclaus d'August i Lúvia, que fou trobat també en aquest lloc però entre el 1725 i el 1726.

5. A.F. GORI, A.M. SALVINI, *Inscriptiones antiquae in Etruriae urbibus extantes* (vol. I), Firenze 1727, p. 455.

6. GORI, SALVINI, *Inscriptiones antiquae...*, *cit.*, p. 463.

7. T. RITTI, *Iscrizioni e rilievi greci nel Museo Maffeianno di Verona*, Roma 1981, p. 136.

8. RITTI, *Iscrizioni e rilievi...*, *cit.*, p. 136.

9. GORI, SALVINI, *Inscriptiones antiquae...*, *cit.*, p. 464.

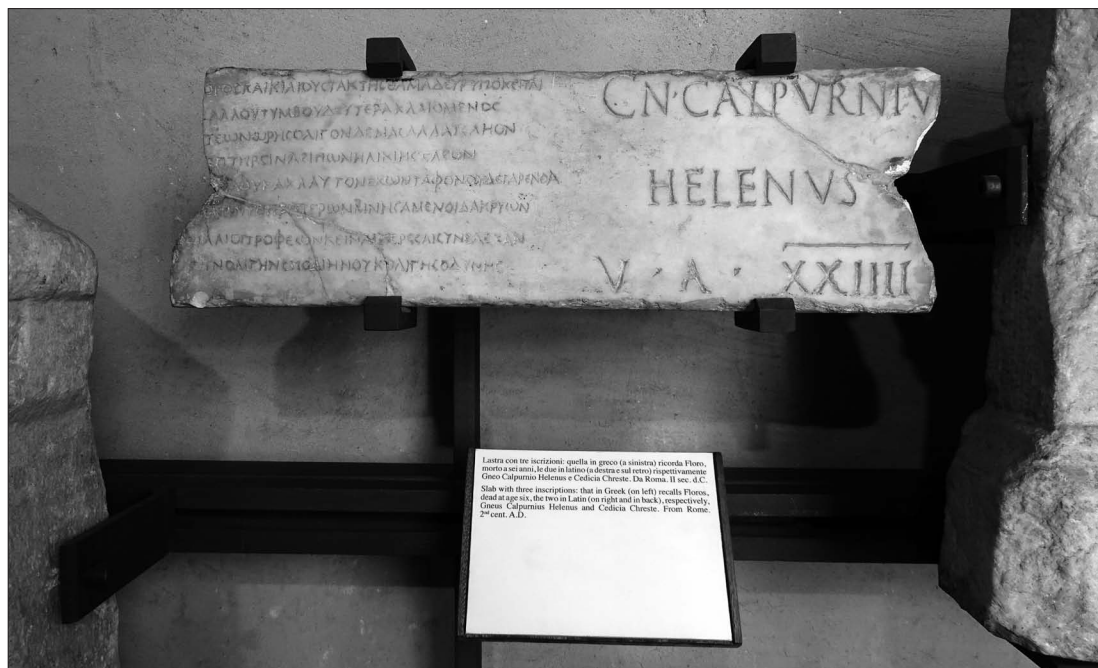

Fig. 1. Fotografia de Sandra Muñoz Martínez (Museo Lapidario Maffeiiano di Verona, 4.9.2019). La placa en el seu lloc habitual

Moretti¹⁰ i Ritti¹¹. Tot i que el text de l'anvers sí que havia estat editat, encara no existien fotografies d'aquesta part.

Les inscripcions

Tal com s'ha comentat, a la part esquerra de l'anvers hi ha l'epigrama grec en díctics elegíacs (inscripció que anomenaré *a*), un *carmen sepulcralis* dedicat al jove Florus. Aquest *carmen*, format per vuit versos (quatre díctics elegíacs que encaixen perfectament¹²), està escrit en *scriptio continua* i en lletra capital llunada. Les grafies d'*a* mesuren entre 0,5 cm (com l'última *epsilon* del v. 5) i 1,4 cm (la *phi* del v. 6). És l'únic epígraf de la peça on s'observa que hi ha una sèrie de grafies més petites amb la intenció de no envair l'espai epigràfic de la inscripció llatina de la mateixa cara més aviat que per falta d'espai. Al seu torn, cal tindre present que en la inscripció *a* hi ha correspondència vers-línia (i, tal com diuen els editors anteriors, el segon vers de cada díctic elegíac estava sagnat), la qual cosa també té a veure amb la necessitat

10. MORETTI, *Inscriptiones Graecae...*, cit., p. 100.

11. RITTI, *Iscrizioni e rilievi...*, cit., p. 136.

12. A més, en tots els versos del *carmen* hi ha elements de cohesió interns, la qual cosa fa pensar que l'autor d'aquest poema tenia un bon coneixement de la llengua i la literatura grega.

Fig. 2. Fotografia de Sandra Muñoz Martínez (Museo Lapidario Maffeiiano di Verona, 5.9.2019). Imatge de l'anvers de la placa, desmuntada del seu lloc habitual

que tot un vers cabés en una mateixa línia. Aquest fenomen s'aprecia especialment en les dues últimes paraules del v. 1, en les tres últimes del v. 5, pràcticament en tot el v. 6 i en la penúltima i antepenúltima paraula del v. 7.

Per altra banda, la meitat dreta de l'anvers de la taula està ocupada per un text llatí (*b*) que conté un *titulus sepulcralis* (en prosa) en què s'especifica el nom del difunt en nominatiu (*Cn. Calpurniu[s] Helenus*) i els anys que va viure (*v. a. XXIII*); és important tindre present que aquest és un tipus d'indicació molt habitual a partir de començaments del segle I d.n.e.¹³. Aquests tipus d'inscripcions (breus i la importància de les quals resideix en el nom del difunt) són les més freqüents realitzades sobre les plaques que segellaven els *loculi* dels columbaris¹⁴. Aquesta inscripció *b* compta amb unes grafies més cuidades que les del text grec, està escrit en lletra capital quadrada (amb separació entre paraules) i les seves lletres fan una alçada d'entre 2 cm (la major part de les grafies) i 2,5 cm (com ara la primera C). En aquesta placa únicament els textos llatins compten amb interpuncions. En *b* aquestes marques tenen forma de punta de fletxa descendent entre el *nomen* i el *praenomen* i en la fórmula *u(ixit) a(nnos)*¹⁵ *XXIII* (fig. 2).

La tercera inscripció funerària (*c*), al revers, és un *titulus sepulcralis* en prosa format pel nom de la difunta en datiu (*Caediciā Chreste*)¹⁶, el verb *dat* i el nom

13. J. ANDREU PINTADO, «La epigrafía funeraria», en J. ANDREU PINTADO (coord.), *Fundamentos de Epigrafía Latina*, Madrid 2009, p. 338.

14. ANDREU PINTADO, «La epigrafía funeraria», *cit.*, p. 338.

15. A l'època en què fou escrit aquest epígraf era més habitual *annos que annis*.

16. Ara bé, hom pot entendre *Caedicia Creste* com un nominatiu *pendens*, un tret bastant arcaic en la llengua llatina. A més, la fórmula nominatiu + *dat* + nominatiu és habitual en la Roma del segle I d.n.e., tal com demostren aquests exemples estrets d'Epigraphic Database Roma (http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?do=book&id_nr=&provinz%5B%5D=Rom&fo_antik=&fo_modern=&Bibliografia%5B%5D=&Testo=dat&boolTesto=AND&Testo2=&bool=AND&ordinamento=id_nr&javasi=javascrptsi&se_foto=tutte&lang=it&p=3; consulta realitzada el 6.11.2019): EDR072355 (CIL VI, 37464), EDR100841 (CIL VI, 30486), EDR104111 (CIL VI, 4121), EDR112217 (CIL VI, 29469), EDR112272 (CIL VI, 6544), EDR113659 (CIL VI, 7079), EDR119410 (CIL VI, 3946), EDR119413 (CIL VI, 3949), EDR119532 (CIL VI, 4073), EDR119544 (CIL VI, 4076), EDR119548 (CIL VI, 4080), EDR119573 (CIL VI, 4113), EDR119580 (CIL VI, 4118).

Fig. 3. Fotografia de Sandra Muñoz Martínez (Museo Lapidario Maffeiiano di Verona, 5.9.2019). Imatge del revers de la placa, desmuntada del seu lloc habitual

del dedicant en nominatiu (*L. Sutorius Ingenuos*). L'epígraf està gravat en lletra capital *actuaria*¹⁷ i hi ha separació entre les paraules. Les lletres de la primera línia fan una alçada de 3 cm; les de la segona, d'entre 2,8 cm i 2,9 cm; les de la tercera, de 2,5 cm. Pel que fa a les interpuncions, a diferència de *b*, les de *c* tenen forma de triangle amb punta ascendent (el vèrtex més marcat del qual és l'inferior esquerre) i s'insereixen en la l. 1 entre el *praenomen* i el *nomen* i en la l. 2 entre *dat* i *L.* i entre *L.* i *Sutorius*. Mommsen¹⁸ va determinar que aquesta inscripció era falsa, tot i que Maffei¹⁹, Kaibel²⁰ i Ritti²¹ no en fan cap comentari. Aquesta és l'única inscripció que, a més de tindre línies de guia visibles, gaudeix d'un marc epigràfic — o almenys és l'única que l'ha conservat — i aquest té forma de *tabula ansata*. Cal insistir que les perforacions circulars realitzades sobre la placa s'insereixen en els espais triangulars d'aquest marc epigràfic (fig. 3).

Tot seguit s'ofereix una edició actual de la peça realitzada per l'autora de l'article, que segueix els criteris del *CIL*. Alhora, després dels texts de les inscripcions, hi annexem l'aparat crític complet d'aquesta edició actualitzada²².

17. Com a curiositat cal dir que els vèrtexs de les lletres (llevat el vèrtex superior d'A, els vèrtexs de D, els vèrtexs superiors de H i I, els vèrtexs de N, els vèrtexs superiors de la T de la l. 2 i el vèrtex inferior de V) presenten un final en punta ascendent a l'estil de l'escriptura sobre murs pompeiana.

18. *CIL* V, 1, 429*, 79.

19. S. MAFFEI, *Museum Veronense*, Verona 1749, p. 152 (nr. 2).

20. *IG* XIV, 1722 = G. KAIBEL, *Inscriptiones Graecae* (Vol. XIV). *Inscriptiones Italiae et Siciliae*. Berlin 1890, nr. 1722.

21. RITTI, *Iscrizioni e rilievi...*, *cit.*, p. 136 (nr. 71).

22. Per tal que no sigui necessari escriure a peu de pàgina cada lectura de cadascun dels editors, tot seguit oferim les correspondències del nom donat a l'aparat crític i les referències bibliogràfiques (en ordre cronològic): GORI, *Salvini, Inscriptiones antiquae...*, *cit.*, app. 33, p. 464; S. MAFFEI, *Museum Veronense*, *cit.*, p. 152, nr. 2; F.M. BONADA, *Anthologia seu collectio omnium veterum inscriptionum poeticarum, tam graecae quam lat. in antiquis lapidibus sculptarum* (vol. II), Roma 1751, pp. 239-240, nr. 18; R.F.P. BRUNCK, *Analecta veterum poetarum Graecorum* (vol. III), Strassburg 1785, pp. 302-303, nr. 704; F. JACOBS, *Anthologia Graeca sive poetarum Graecorum lusus. Ex recensione Brunckii* (vol. III *pars secunda*), Leipzig 1794, p. 269, nr. 704; F. JACOBS, *Anthologia Graeca* (Tom. XII). *Commentarius* (Voluminis tertii pars secunda). *Animadversiones in Epigrammata Anthologiae Graecae Secundum Ordinem Analectorum Brunckii*, Leipzig 1803, pp. 278-279, nr. 704; *CIG* III, *pars* XXXIII, 6296; *CIL* V, 14167,

a

[Φλ]ῶρος Καικιλίου Στάκτης θ' ἄμα δεῦρ' ὑπόκειται
 [ἔ]ξ ἄλλου τύμβου δεύτερα κλαιόμενος,
 [ἔ]ξ ἐτέων ὄρης, ὀλίγον δέμας, ἀλλὰ τέληον
 [θρ]επτήρσιν λείπων ἡλικίης ἔλεον,
 [καὶ τό]νδ' οὐκ ἄκλαυτον ἔχων τάφον· οὐδὲ γὰρ ἔνθα 5
 φείσαντο προτέρων μνησάμενοι δακρῶν.
 δειλαιοὶ τροφέων κεινὰι χέρες αἶ συνέλεξαν
 τὴν ὀλίγην σποδιὴν οὐκ ὀλίγης ὀδύνης.

b

Cn. · Calpurniu[s]
 Helenus
 u(ixit) · a(nmos) · $\overline{\text{XXIII}}$.

c

Caedicia · Chreste
 dat · L. · Sutorius
 Ingenuos.

a 1 [--]ΩΡΟΣ *legi*, Φλῶρος PL, Φλῶρος IGUR III 1242, Φλῶρος EDR111864 i PHI188881, [Φλ]ῶρος MUÑOZ²³. 2 [-]Ξ *legi*, ἐξ PL, ἐξ IGUR III 1242, ἐξ EDR111864 i PHI188881, [ἔ]ξ MUÑOZ; TYMBOY *legi*, τύμβου PL, τῆμβου BONADA. 3 [--] *legi*, ἐξ PL, ἐξ IGUR III 1242, ἐξ EDR111864 i PHI188881, [ἔ]ξ MUÑOZ; ΕΤΕΩΝ *legi*, ἐτέων PL, ἐτέων PHI188881, ἐτέων MUÑOZ; ΤΕΛΗΟΝ *legi*, ΤΕΛΗΟΝ GORI, τελεῖον SALVINI, τέληον MAFFEI (PL), τέλειον BRUNCK (JACOBS), τέληον CIL V.I.2, 14167. 4 [--]ΠΕΠΙΤΗΡCIN *legi*, OC ::::: THPCIN GORI, ΟςΓΕΝΕΤῆρσιν SALVINI, θρεπτήρσιν PL, ὄσγενετῆρσι BRUNCK (JACOBS), θρεπτήρσιν IGUR III 1242, θρεπτήρσιν EDR111864 i PHI188881, [θρ]επτήρσιν MUÑOZ; ΛΕΙΠΩΝ *legi*, ΛΕΙΠΩΝ GORI, λειπών (I. λιπών) SALVINI, λείπων MAFFEI (PL), λίπωεν BRUNCK, λίπεν JACOBS. 5 [-----]ΝΔΟΥΚ *legi*, ::::: ΔΟΥΚ GORI, ΔΕΥΤΕΡΑΔ' οὐκ SALVINI, δεύτεραδ' οὐκ MAFFEI

cfr. 3515; EG 696; CIL V, 13877; IG XIV, 1722; E. COUGNY, Epigrammatum anthologia Palatina cum Planudeis et appendice nova (vol. 3), Paris 1890, p. 154, nr. 384; W. PEEK, *Griechische Vers-Inschriften*, Berlin 1955, nr. 715; A.M. VÉRHILAC, *Paidés aōroi: poésie funéraire* I. Athēnai 1978, pp. 187-188, nr. 121; IGUR III, 1242 (cum imp. phot.); ΡΙΤΤΙ, *Inscrizioni e rilievi...*, cit., pp. 136-137, nr. 73 (cum imp. phot.); les propostes de l'autora apareixen sota el nom MUÑOZ. Pel que fa a les bases de dades en línia consultades, aquests són els enllaços visitats i el nom corresponent que apareix a l'aparat: EDCS-15600072 (http://db.edcs.eu/epigr/edcs_id.php?s_sprache=en&p_edcs_id=EDCS-15600072), EDCS-155003 (http://db.edcs.eu/epigr/edcs_id.php?s_sprache=en&p_edcs_id=EDCS-15500304), EDR111864 (http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?do=book&id_nr=EDR111864&fo_antik=&fo_modern=&Bibliografia%5B%5D=&Testo=&boolTesto=AND&Testo2=&bool=AND&ordinamento=id_nr&javasi=javascriptsi&se_foto=tutte&lang=it), PHI 188881 (<https://inscriptions.packhum.org/text/188881?bookid=250&location=1308>); cal dir que totes les consultes d'aquestes pàgines web es van fer el 3.12.2019.

(BONADA, BRUNCK, JACOBS), [δεύτερα] δ'οὐκ CIG III *pars* XXXIII n°6296 (COUGNY), ο[ὐτόν] δ', οὐκ EG 696, O .... ΔΟΥΚ Willamowitz in EG 696, [καίτον]δ'οὐκ CIL V.I.2, 14167 (IG XIV 1722), [καί τό]δ'οὐκ GV 715 (VÉRHILAC, IGUR III 1242, PHI188881, EDR111864), [καί τό]δ'οὐκ RITTI 1981. 6 ΦΕΙCANTO *legi*, Φείσαντο/φείσαντο PL; MNHCAMENOI *legi*, μνησάμενοι SALVINI (PL), μνησάμενου CIL V.I.2, 14167. 7 ΔΕΙΛΑΙΟΠΡΟΦΕΩΝ *legi*, ΔΕΙΛΑΙΟΠΡΟΦΕΩΝ GORI, ΔειλαίΩΝΤροφέων SALVINI (BRUNCK, JACOBS), δειλαιοιτροφέων MAFFEI (PL), Δειλαῖα τροφέων COUGNY; KEINAI *legi*, κειναί SALVINI (PL), δειλαί BRUNCK (JACOBS), δειλαῖαι BRUNCK (emmendationes).

b 1. 1 *Calpurnius* MAFFEI (PL), *Calpurniu[s]* IGUR III, 1242 (RITTI, EDR111864)
1. 3 *a(nnis)* EG 696 (IG XIV, 1722, RITTI, EDR111864), *a(nnos)* IGUR III 1242 (EDSC-15600072); XXIII MAFFEI 1749 (IGUR III, 1242), XXIV CIG III, *pars* XXXIII n°6296 (EG 696, IG XIV, 1722), *XXIII* CIL V, 14167 (EDR111864).

Aquesta és la traducció proposada per als tres texts:

a

«Florus, fill de Cecili i Estacte, ara mateix jeu aquí
(en haver estat traslladat) des d'una altra tomba i és plorat per segona volta;
Amb sis anys d'edat, de cos petit però perfecte,
deixa als qui el van criar una commiseració per la seva joventut
i al seu torn (deixa) aquesta tomba que no manca de plany, car, de fet,
en recordar les llàgrimes anteriorment vessades²⁴, tampoc li van perdonar la vida.
Dissortades les mans buides dels seus nodridors, que van recollir
la poca cendra²⁵, causa d'una pena no petita».

b

«Gneu Calpurni Hel·lè va viure vint-i-quatre anys».

c

«A Cedícia Creste ho dóna Luci Sutorius Ingenu».

És rellevant el fet que cap editor anterior al 1979 indiqui que algunes grafies inicials del text grec (*a*) i algunes poques del text llatí *b* ja no eren llegibles a causa del trencament. De fet, cap document no especifica en quin moment es va realitzar la perforació causant de la ruptura, tot i que alguns estudiosos indiquen que, en temps de Maffei, el marbre presentava un més bon estat de conservació (o fins i tot

23. Les fotografies que aporten Moretti i Ritti mostren la placa ja trencada. No obstant això, Ritti no ho indica a la seva edició del text. La raó per la qual aquí s'edita [ΦΛ]ῆρος és que les dues primeres lletres, que altres editors van llegir, ja no són visibles i, a més, s'ha produït un trencament en aquest mateix lloc. Açò també passa en les paraules inicials dels vv. 2-4.

24. Literalment, el grec diu 'llàgrimes anteriors'.

25. Que queda del cos de *Florus*.

que es conservava íntegre)²⁶. Sigui com sigui, aquests claus es van col·locar per tal de fixar l'epígraf *c* com a inscripció principal, car la incisió dels claus coincideix amb els espais triangulars de què gaudeix aquesta inscripció i que estaven destinats a aquesta funció (*tabula ansata*; fig. 3).

Pel que fa al tema central del *carmen*, és a dir, la mort de *Florus*, fill de Cecili i Estacte, cal fer alguns comentaris. Al text s'indica que les cendres del difunt van ser transportades d'una sepultura anterior al lloc on es va trobar la placa (un columbari). Aquest sepulcre precedent probablement era una tomba familiar i alguns experts han proposat que *Florus* no hagués estat criat pels seus pares, sinó per uns τροφῆις, atès que s'insisteix en aquest tema als vv. 4 i 7²⁷. El *carmen*, d'un primer cop d'ull, no sembla estar directament relacionat amb els altres dos epígrafs de la peça perquè es refereixen a personatges diferents²⁸. Si s'accepta que un dels τροφῆις de *Florus* fos Gneu Calpurni Hel·lè, *a* i *b* sí que estarien relacionades, ja que les cendres del nen haurien estat col·locades juntament amb les restes de l'home que el va criar.

Respecte de la llengua i l'estil dels epígrafs, cal fer alguns comentaris. A *a* el terme que gaudeix de la primera posició absoluta (de vers i de composició) és el nom del difunt, seguit pels noms dels pares en genitiu (forma habitual). Als noms dels pares els segueixen els adverbis ἄμα i δεῦρ' (que indiquen temps i lloc, respectivament) i el verb ὑπόκειται (verb principal de la primera oració, que abasta els vv. 1-5), que tanca el v. 1. D'una part, es veu la insistència a indicar el lloc exacte on es troben les cendres del difunt (probablement pel fet que abans s'hi guardaven en una altra sepultura, tal com indiquen ἐξ ἄλλου τύμβου, les tres primeres paraules del v. 2, que conformen el primer hemiepes). D'una altra part, δεῦρ' ὑπόκειται, que correspon als dos últims peus d'un hexàmetre dactílic, és la traducció de *hic situs est*. Ara bé, tot i que la traducció grega més habitual d'aquesta fórmula llatina és ἐνθάδε κεῖται, no obstant això l'arrel verbal és la mateixa, raó per la qual es pot considerar δεῦρ' ὑπόκειται una variant que únicament s'ha conservat en aquest epígraf. Pel que fa a ἐξ ἐτέων ὄρης (els tres termes que encapçalen el v. 3), cal fer els comentaris següents: primerament, les primeres paraules dels vv. 2 i 3 (ἐξ i ἔξ) són homògrafes i quasi homòfones; alhora, ἐτέων és una forma èpica sense contracció (corresponent a ἐτῶν); finalment, no és gaire habitual la seqüència 'numeral + ἐτέων + ὄρης' per a indicar edat en epigrafia grega. Del v. 3 també és menester esmentar que el terme ὀλίγον ocupa la posició central del vers (un fet rellevant si es té present que és el vocable que més es repeteix a *a*) i que τέληον és la forma èpica de τελείον. Respecte del terme que hauria encapçalat el v. 5, és lògic pensar que [καὶ] sigui la millor lectura, car uniria sintàcticament els vv. 4-5, ambdós temàticament centrats en allò que té la família arran de la mort de *Florus* (una commiseració per la joventut perduda

26. RITTI, *Inscrizioni e rilievi...*, cit., p. 136.

27. RITTI, *Inscrizioni e rilievi...*, cit., p. 137.

28. Les inscripcions *b* i *c* coincideixen en el caràcter hellènic del *cognomen* unit a un gentilici romà (cf. RITTI, *Inscrizioni e rilievi...*, cit., p. 136), mentre que a *a* l'únic nom grec és Estacte.

i una tomba, respectivament). Molt interessant és l'element que al v. 5 defineix la tomba (τάφον), οὐκ ἄκλαυτον, ja que s'observa un doble element negacional: οὐκ i un adjectiu compost amb *alpha* privativa, ἄκλαυτον, un tipus de seqüència habitual en els laments per una mort prematura²⁹. El verb principal del v. 6, φείσαντο, que ocupa la posició inicial de vers, és un aorist amb augment facultatiu (en aquest cas, la forma manca de l'augment), característic de la llengua d'Homer. Al mateix vers cal esmentar que δακρύων és una forma èpica sense contracció. La primera paraula que es llegeix al v. 7 és δειλαιοι, un terme que alguns editors han corregit en δειλαι(αι) pel fet que no existeix concordança de gènere entre aquest terme i κεναὶ χέρεις; no obstant això, s'han conservat concordances d'aquest caire³⁰ i és possible entendre aquesta forma com un cas d'atracció de gènere del terme que segueix aquest vocable, τροφέων. Pel que fa a la resta del v. 7, és menester dir que τροφέων és un genitiu plural sense contracció — a més de ser un dels termes més habituals en els laments per una mort prematura³¹ —, que κεναὶ és la forma jònica-poètica de κεναί (que ja apareix a Homer³²) i que χέρεις és la forma poètica de χειῖρες³³. Pel que fa al v. 8, σποδίην és un terme sense *retroversio attica*. Finalment, cal comentar, tal com s'ha avançat, que al v. 8 es repeteix dos cops l'adjectiu ὀλίγος, -η, ον, el primer referit a la quantitat de cendres que han quedat del petit cos de *Florus* (igual que al v. 3, atès que ambdós concerneixen el cos del difunt, tot i que el to lamentós és més evident en la referència del v. 8) i el segon a la pena (no petita) que ha quedat en els familiars del difunt. Finalment, és menester remarcar que al v. 8 hi ha alliteració del so /o/.

Tot i ser una inscripció breu, *c* té una sèrie d'elements lingüístics que calen ser comentats. D'una banda, *Caedicia Chreste* és un datiu³⁴ que s'explica de la manera següent: *Caedicia* és un datiu en àtestimoniat perfectament en epigrafia llatina³⁵, mentre que *Chreste* (gr. Χρήστη), o bé no s'ha declinat (en datiu hauria de ser *Chresteni*³⁶), o bé s'ha declinat seguint la flexió grega (Χρηστῆ). Hi ha altres *carmina epigraphica* bilingües grec-llatí trobats a Roma en què s'observa aquest fenomen (com ara, *IGUR III, 1304 l. 10 Magiae Nice*). A més, hi ha exemples epigràfics de la mateixa època a Roma en què el cognom *Chreste* hauria de ser un *Chresteni* i té la forma *Chreste*³⁷.

29. Eur. *Hec.* vv. 416, 440, 689, 691; ΠΕΕΚ, *Griechische Vers-Inschriften, cit.*, nr. 715 (vv. 5, 8, 21).

30. Franz (*CIG III, pars XXXIII*, nr. 6296) explica que «*sed δειλαιος potest dictum videri pro δειλαια, ut alias ἀναγκαῖος pro ἀναγκαία et similia*».

31. Soph. *Ant.* vv. 897, 918; Eur. *Tro.* vv. 769, 1187; Eur. *IA* vv. 1085, 1230, 1292, 1450; ΠΕΕΚ, *Griechische Vers-Inschriften, cit.*, nr. 977 (v. 8), nr. 684 (v. 5), nr. 1680 (v. 10) i nr. 1923 (v. 15).

32. Hom. *Il.* 3.376, 4.181.

33. Els poetes empraven una forma o l'altra *metri causa*.

34. Veg. la nota 16 per a una altra proposta.

35. Per a més detalls, cf. F. VILLAR, «El dativo latino epigráfico en -ā», en *Emerita* 54, 1, 1986, pp. 45-62. Així doncs, no cal editar *Caedicia!*

36. Per a més informació al voltant de la flexió d'aquest tipus de noms, cf. M. LEUMANN, *Lateinische Laut- und Formenlehre* (Lateinische Grammatik, erster Band), München 1977, p. 459 (§ 366.1).

37. Com ara, *Ciartiae P. f. Chreste* (*CIL VI, 14796 l. 2*), *Iuliae Chreste* (*CIL VI, 5329 l. 2*), *Volusiae Creste* (*CIL VI, 7348 l. 2*), o *Iunia Chreste libertae* (*CIL VI, 4969 l. 2*). Per a més detalls, cf. H. SOLIN, *Die griechischen Personennamen in Rom. Ein Namenbuch*, Berlin, New York 2003, pp. 1006-1007.

D'altra banda, hi ha un element arcaic en *c*: la desinència del nominatiu singular de la segona declinació masculina *-os* en lloc de *-us* del *cognomen* *Ingenuos*.

Hi ha una sèrie d'elements habituals a les inscripcions funeràries que es poden destacar d'aquest grup inscripcional. Primerament, als tres epígrafs apareix el nom del difunt (*Florus*, Calpurni i Cedícia, respectivament), a *a* v. 3 i *b* l. 3 s'indica l'edat que tenien els personatges quan van perir (sis i vint-i-quatre anys, respectivament) i a *a* i *c* s'hi troben noms de persones relacionades amb el difunt (Cecili i Estacte a *a*, que són els pares de *Florus*, i Luci Sutori Ingenu a *c*, dedicant). Un altre element habitual és la referència a les llàgrimes, que aquí apareix a *a* al segon hemiepes del v. 2 (δεύτερα κλαίόμενος indica que els familiars ploren novament la mort de *Florus* quan les seves cendres són transportades al nou lloc de sepultura), als tres últims termes del v. 5 (οὐδὲ γὰρ ἔνθα fa palès el tema que els familiars continuen plorant la mort de *Florus* tot i que ja van vessar llàgrimes a la seva tomba anterior i això no va servir per tornar-li la vida³⁸) i al v. 6 (προτέρων [...] δακρύων, que fa referència novament al tema que *Florus* ha rebut sepultura dos cops i, aleshores, l'han plorat també en dues ocasions). Al *carmen* també es tracta el tema del dolor dels qui sobreviuen al difunt en els casos següents: al v. 4, que comença amb θρηπῆσιν³⁹; al v. 6, que s'obre amb δειλαιοι, 'dissortats', que en aquest cas va acompanyat de κεινὰ χέρεις, 'mans buides', una imatge molt plàstica; al v. 7 en tot el seu conjunt; i al segon hemiepes del v. 8, que el conformen οὐκ ὀλίγης ὀδύνης, 'causa d'una pena no petita', un sintagma en genitiu amb connotacions causals que accentua el patetisme del lament. És menester destacar que ὀδύνη és un terme habitual en els laments funeraris⁴⁰ i que ὀλίγης ὀδύνης està testimoniada en Soló⁴¹. També es fa referència a allò que els hi deixa *Florus* als seus familiars (al v. 5 s'indica que *Florus* els deixa una — nova — tomba). A més s'insisteix a fer palès que *Florus* va patir una mort prematura (v. 4 ἠλικίης ἔλεον 'commiseració per la joventut'⁴²). L'habitual esment a les virtuts del difunt es veu a *a* al v. 3 amb ὀλίγον δέμας i ἀλλὰ τέληον (*Florus* tenia un cos petit i perfecte); de fet, els vv. 1-3 recullen els habituals elogis al cos del difunt, mentre que els vv. 4-8 se centren en la *lamentatio* per la seva mort (i, en aquest cas, es fa sense fer cap altra lloança al jove que ha finat). Alhora, hi ha una sèrie de contrastos i comparacions a *a* que calen ser comentats, com ara la seqüència ὀλίγον δέμας i ἀλλὰ τέληον que acaba de ser explicada (indica que, tot i que *Florus* tenia un cos petit, era perfecte), el contrast que hi ha entre els vv. 3-4 (al v. 3 apareix el tema de la joventut bonica, referint-se al cos perfecte de *Florus*, mentre que el v. 4 es focalitza en la joventut perduda a causa de la mort⁴³) i l'antítesi τὴν ὀλίγην σποδιὴν

38. Ara bé, no s'ha d'entendre açò com una *consolatio* de l'estil 'no cal vessar llàgrimes', sinó més aviat tot el contrari, és a dir, un element que emfatitza la inutilitat de les llàgrimes dels vius, que, encara que són incontrolables, no obstant això no tenen efecte.

39. O bé Cecili i Estacte (pares), o bé els qui van criar *Florus*.

40. *IScM* II, 174 l. 5; *IG* XII,5 302 v. 10; *TAM* V,1 701 l. 13 en són exemples.

41. Sol. 13, 59 (ed. West).

42. Veg. allò que es diu respecte d'aquestes dues paraules tot seguit a la nota 44.

43. Per a més detalls respecte d'aquest tema, cf. R.A. LATTIMORE, *Themes in Greek and Latin Epi-*

ἰ οὐκ ὀλίγησ ὀδύνης del v. 8 (la cendra que queda del cos mortal de *Florus* és petita, però la pena que aquestes causen als familiars que encara viuen no ho és pas).

Pel que fa a les fórmules, a *a* v. 1 hi trobem δεῦρ' ὑπόκειται (que, com s'ha dit, és la traducció grega del llatí *hic situs est*)⁴⁴. D'altra banda, a *c* s'hi conserva la seqüència datiu + *dat* + nominatiu, que també ha estat comentada.

Datació dels epígrafs

Pel que fa a la datació dels epígrafs *a* i *b*, alguns erudits⁴⁵ creuen que *b* és posterior a *a*. No obstant això, opino que aquests dos texts foren gravats a la placa en el mateix moment perquè és rellevant el fet que, en un espai tan reduït i sent un d'ells (*a*) un text considerablement llarg, les dues inscripcions s'hi respecten l'espai (fig. 2). Alhora, és interessant el fet que les dues persones a què va dirigit cadascun dels texts comparteixin un lloc al columbari. És probable que les restes mortals d'una de les dues persones fossin dipositades al columbari amb anterioritat respecte de l'altra persona i que aquest difunt tingués una inscripció funerària, però en el moment en què es va gravar aquesta taula sí que es van inserir totes dues inscripcions simultàniament sobre la (nova) superfície.

Alhora, és important estudiar l'onomàstica dels epígrafs. A *a* apareixen els noms Φλωρος (no testimoniats en cap inscripció fins al segle I d.n.e. i la major part dels testimonis pertanyen al segle II⁴⁶), Καικύλιος (testimoniats epigràficament ja als segles II-I a.n.e.⁴⁷) i Στάκτη (testimoniats per primer cop al segle I a.n.e.⁴⁸). Pel que fa a l'onomàstica de *b*, els noms són *Calpurnius* (tot i que ja apareix a inscripcions llatines

---

taphs, Illinois 1942, pp. 172-177.

44. Hi ha una sèrie de possibles fórmules a *a*. El v. 3 conclou amb ἀλλὰ τέληον, que no sols correspon als dos últims peus de l'hexàmetre dactílic, sinó que també és un tipus de segon element de comparació habitual ('era X, però perfecte'). Les dues últimes paraules del v. 4, ἠλικίης ἔλεον, conformen el segon hemiepes del pentàmetre i es podria considerar una fórmula pel fet que la referència al dolor que deixa a la família la pèrdua d'un membre jove també és un tòpic habitual en un lament per una mort prematura. El v. 6 conclou amb μνησάμενοι δακρύων (segon hemiepes) i és possible entendre-ho com una fórmula perquè el record de les llàgrimes és un *topos* habitual en la literatura grega i llatina, tot i no estar testimoniada exactament amb aquesta forma en cap altra obra literària conservada; ara bé, a la l. 1 de *CIG* 3857m es pot llegir μνημόσυνον δακρύων.

45. *CIL* V, 14167; *IG* XIV, 1722.

46. http://clas-lgpn2.classics.ox.ac.uk/cgi-bin/lgpn_search.cgi?namenoaccents=ΦΛΩΡΟΣ (8.11.2019). Cal dir que *Florus* (en llatí) sí que apareix a inscripcions datades al segle II a.n.e., com ara *I.Eph* 3602, i al segle I a.n.e., com ara *IK* 17, 1, 3161 = *IK* 36, 170, *IK* 16, 2924. Ara bé, la major part de les aparicions de *Florus* corresponen a inscripcions del segle I d.n.e. en avant, com per exemple *IRPC* 423.

47. http://clas-lgpn2.classics.ox.ac.uk/cgi-bin/lgpn_search.cgi?namenoaccents=ΚΑΙΚΥΛΙΟΣ (8.11.2019). Altrament, el nom *Caecilius* ja està testimoniats en inscripcions llatines d'època republicana, com ara *ILLRP* 750.

48. http://clas-lgpn2.classics.ox.ac.uk/cgi-bin/lgpn_search.cgi?namenoaccents=ΣΤΑΚΤΗ (8.11.2019). En canvi, el nom *Stacte* (en llatí) apareix en inscripcions llatines d'època republicana, com ara *ILLRP* 952.

d'època republicana⁴⁹, la major part dels testimonis pertanyen a època imperial⁵⁰) i *Helenus* (comú tant a època republicana⁵¹ com imperial⁵²).

Respecte de la datació de *c*, cal tenir en compte diversos criteris. D'una banda, el fet que sigui l'únic epígraf que s'ha conservat sencer (inclòs el marc epigràfic, que encaixa perfectament amb les dimensions de la placa trencada) i que les fractures circulars (fetes per claus) s'insereixin en els espais triangulars de la *tabula ansata*, fa pensar que aquesta és la inscripció més recent. En efecte, és coherent pensar que les inscripcions *a* i *b* són anteriors i que la placa fou reutilitzada per a inscriure després l'epígraf *c* a la superfície atès el perfecte estat de conservació d'aquest tercer text. A més, la perforació es va dur a terme expressament per tal que no es fes malbé el text *c*, però no *a* i *b* (fig. 2 i fig. 3). Pel que fa als trets lingüístics, ja hem dit que és un text arcaïtzant, la qual cosa fa reflexionar si, en realitat, *c* és el text més antic. Ara bé, es podria considerar que aquestes característiques lingüístiques són simplement elements emprats pel compositor del text amb la intenció de donar-li un aspecte més arcaic a l'epígraf, una opció versemblant si tenim present que es tracta d'un text funerari, un gènere que acostuma a presentar trets lingüístics arcaïtzants. Amb tot i això, crec que, en aquest cas, l'aspecte arcaïtzant exerceix un pes major a l'hora de determinar la datació de l'epígraf, la qual cosa implica acceptar que *c* és la inscripció més antiga de la placa.

L'onomàstica de *c* també aporta alguna (poca) informació que pot ajudar en la tasca de datació de la inscripció. *Caedicia*, que no apareix en cap inscripció grega, és un nom testimoniament epigràficament des del segle II a.n.e.⁵³, mentre que *Chreste*, que recullen inscripcions gregues des del segle IV a.n.e.⁵⁴ fins a època bizantina⁵⁵, en epigrafia llatina està testimoniament en època republicana i imperial⁵⁶. *Sutorius* apareix probablement per primer cop en epigrafia llatina a finals del segle I a.n.e.⁵⁷ i està testimoniament més tard en època imperial. Finalment, *Ingenuus* (*Ingenuos* al text) és un nom llatí — conservat també en inscripcions gregues del segle III d.n.e.⁵⁸ — que ja recullen les inscripcions d'època tardorepublicana⁵⁹ i imperial⁶⁰.

49. *CIL* I, 2500, per exemple.

50. H. SOLIN, «Die innere Chronologie der römischen Cognomens», a N. DUVAL (ed.), *Actes du Colloque International sur l'onomastique latine organisé à Paris du 13 au 15 octobre 1975*, Paris 1977, p. 111. En grec, Καλπούρνιος no apareix en cap inscripció anterior al segle I d.n.e.

51. Com ara *ILLRP* 731.

52. SOLIN, «Die innere Chronologie...», *cit.*, p. 120.

53. *CIL* I, 97.

54. *IG* II², 8412.

55. *SEG* 4, 25.

56. *AE* 1994, 461.

57. *CIL* VI, 283.

58. Com ara *IGBulg* III.2, 1562.

59. SOLIN, «Die innere Chronologie...», *cit.*, p. 121.

60. Com ara *EDR164203* (http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?do=book&id_nr=EDR164203; consulta realitzada el 8.11.2019). Per a més detalls respecte d'aquest cognomen, cf. G. ALFÖLDY, «Die Personennamen in der römischen Provinz Noricum», a DUVAL (ed.), *Actes du Colloque International sur l'onomastique...*, *cit.*, pp. 257-266.

Així doncs, segurament els dos epígrafs de l'anvers pertanyen al segle II d.n.e. no sols pel tipus de lletra, sinó també pel tipus d'interpuncions que conté i l'onomàstica dels texts. Per la seva banda, la inscripció del revers és la més antiga, possiblement de la primera meitat del segle I d.n.e.⁶¹, encara que el fet que les fractures de la placa no afecten aquest tercer epígraf sembli indicar el contrari.

Conclusions

Amb tot plegat, queda clar que l'estudi de la tradició de l'edició d'aquesta inscripció és fonamental per a entendre-la. Convé recalcar que gairebé tots els editors publiquen el text grec pràcticament complet, a excepció de l'inici dels vv. 5 i 6, que casualment coincideix amb la fractura circular d'un dels claus. Fins al 1979 cap editor no indica que les primeres lletres de les ll. 1-6 del text grec s'han perdut. Tampoc no s'hi fa cap referència al moment en què es va practicar la perforació sobre la peça i al fet que, arran d'aquesta acció, l'inici de les ll. 5-6 ja no era l'única part del text de difícil lectura. Així doncs, convé considerar que aquestes perforacions es van dur a terme en època moderna, en algun moment des del seu descobriment fins a l'arribada de la peça al Museo Lapidario Maffeiano. Probablement, alguna persona va decidir penjar la placa tal com ho hauria fet un romà de l'antiguitat, amb dos claus als espais triangulars de la *tabula ansata*, relegant els texts *a* i *b* a un segon pla. Encara que el text més 'interessant' sigui *a*, és cert que aquesta persona podria haver pensat que, com que ja hi havia algunes línies damnificades i l'*editio princeps* recollia l'epígraf sencer, no devia ser gaire greu perdre'n unes poques més. A més, encara que el fet que el marc epigràfic de *c* coincideixi amb la placa ja trencada (la qual cosa fa pensar que *c* és l'epígraf més modern), convé fer ressaltar que els vèrtexs dels triangles de la *tabula ansata* estan trencats en la part més propera a les vores del marbre (fig. 3).

Altrament, és menester fer un aclariment respecte dels criteris lingüístics. És cert que, en el cas de *c*, aquests són importants per a determinar l'antiguitat de l'epígraf. No obstant això, emprar els trets lingüístics per datar *carmina epigraphica* bilíngües en grec i llatí no és un mètode gaire efectiu. En efecte, l'estadi més antic de la llengua en aquest conjunt inscripcional s'observa en el *carmen* grec, però açò no és en absolut una raó de força per a afirmar que *a* és el text més antic. D'una part, és un poema epigràfic i, a més a més, es tracta d'un lament per una mort prematura, raó per la qual el compositor d'aquest text hauria pogut llegir models de laments d'aquest caire⁶² a l'èpica i la tragèdia i, al seu torn, hauria fet la seva composició

61. Aquesta és també la datació que ofereixen *EDCS*, *EDR* i *TM*, mentre que *PHI* la defineix com a *undated*.

62. Recentment s'ha publicat N. GOLDSMIDT, B. GRAZIOSI (eds.), *Tombs of the Ancient Poets. Between Literary Reception and Material Culture*, Oxford 2018. Aquest és un volum molt interessant pel que fa a la recepció, tant literària com material, en la posteritat dels poemes funeraris composts per poetes grecs i llatins.

emprant el mateix tipus de llengua que la dels testimonis literaris. De l'altra, és epigrafia sepulcral i, com és ben sabut, aquest és un àmbit en què la llengua acostuma a ser bastant arcaïtzant.

Respecte a la presència del bilingüisme en aquest conjunt inscripcional, probablement aquest fenomen es degui a criteris purament literaris, és a dir, l'impuls d'escriure el *carmen* en grec tot i que pràcticament tots els personatges tenen noms (o parts del seu nom) llatins⁶³. Açò no és en absolut extraordinari perquè pràcticament la meitat de *carmina epigraphica* bilingües en grec i llatí tenen aquesta estructura, açò és, una inscripció formada per un text grec (parcialment) mètric i un text llatí en prosa o fórmules llatines en prosa.

63. Veg. I. KAJANTO, «A Study of the Greek Epitaphs of Rome», en VV.AA. (ed.), *Acta Instituti Romani Finlandiae* Vol. II, Helsinki-Helsingfors 1963, p. 6.